

Gazawat urşy: Türkmenler

Category: Kitapcy,Sözler,Taryhy makalalar

написано kitapcy | 21 января, 2025

Gazawat urşy: Türkmenler ► GAZAWAT URŞY

Mak Gahan – «Nýu York Gerald» atly amerikan gazetiniň habarçysy. Ol ruslaryň 1873-nji ýyldaky Orta Aziáa eden ýörişine gatnaşypdyr. Ýörişiniň dowamynda gören zatlaryny ol 1874-nji ýylda iňlis dilinde neşir edilen «Oguzlaryň üstüne ýöriş we Hywanyň syndyrylmagy» atly kitabynda beýan edipdir. Sizde uly gyzyklanma döretjekdigini tama edip, şol kitapdan bölekleri dykgatyňza hödürleýär.

• TÜRKMENLER

Türkmenler Orta Aziýanyň iň edermen, urşujy halkydyr. Olar Buhara bilen Kaspiniň aralygynda mekan tutup, gündogarda Owganystana, günortada bolsa Persiýa çenli ýaýrapdyrlar. Kaspi deňziniň kenarynda ýasaýan türkmenler balykçylyk, gündogardemirgazyk türkmenleri bolsa dowardarçylykdyr iri şahly mallary idetmek bilen meşgul. Yöne olaryň eklenjiniň esasy çeşmesi pürsiýanlary tutup, olary Hywa, Buhara gul edip satmakdan alynýan girdejidir.

Hywa hanlygynda türkmenleriň alty taýpasy ýasaýar. Ol ýerde ýemrelileriň 2.500, çowdurlaryň 3.500, garadaşylaryň 2.000, garajalaryň 1.500, alilidir gökleňleriň 1.500, ýomutlaryň 11.000 öylüsü – jemi 22.000 öýli türkmen bar. Her öýde baş jan bar diýip hasap edeniňde-de, olaryň sany 110.000 adama ýetýär. Ganygyzman dan boýun egmezek halk bolan türkmenler hiç wagt hem kadaly dolandyrylyan döwletiň raýaty bolmandyrlar. Olar hanlara, emirlere boýun egenlerinden ölenlerini gowy görýärler. Her taýpa maşgala ýa garyndaşlyk gatnaşyklary esasynda kiçeňräk böleklere bölünýär. Olara ýaşulular we serdarlar ýolbaşylyk edýär. Olarda halk geňeşinden birugsat halkyň ykbalyny kesgitleýän ýa-da dawa-jenjelleri çözüp bilýän dolandyryjy toparlardyr syýasatçy ýok. Dogry, serdarlaryň

käbir jedelleri çözäge hukugy bar. Yöne olar mejbur ediji kanunlary kabul edip bilmeýär. Türkmenleriň arasynda erbetlik we oňatlyk barada örän aýdyň düşünje bar. Halk geňesi bolsa şol düşünjä hemmeleriň eýermegini gazanýar. Şol sebäplem olaryň arasynda dawa-jenjeller örän seýrek ýuze çykýar.

Hywa hany hiç wagt türkmenleri öz erkine tabyn edip bilmändir. Onuň türkmenleri boýun egdirmäge eden synanyşyklarynyň bary şowsuz tamamlanypdyr. Hanyň türkmenleriň üstüne ýorişi, adatça, aşakdaky ýaly görnüşe eýe bolupdyr. Ol goşun ýygnap, türkmenleriň üstüne gidipdir. Şol gidişine-de türkmenleriň ýasaýan ýerleriniň golaýragyndaku howpsuzrak ýerde goş ýazdyryp, berk goralýan berkitme gurupdyr. Türkmenler bada-bat onuň üstüne çozupdyrlar ýa-da berkitmäniň daşynda at salyp ýörüşlerine gykylyklap, myltyklaryndan ot atyp, oňa wehim salypyrlar, öz berkitmelerinden çykmaga ýurek eden iki-ýeke adamlaryny öldüripdirler. Han jogap edip, olary top okuna tutupdyr. Yöne türkmenler ol oklardan gaty ujypsyz zyýan çekipdir. Han öz berkitmesinden hiç wagt çykmansoň, oňa edilýän hormatam çäkli bolupdyr. Onuň türkmenleri boýun egdirmäge bolan synanyşygy, tersine, hanyň olara boýun egmegine getiripdir. Şeýle wakalar birnäçe hepdäniň dowamynda gaýtalanypdyr. Türkmenler ol wakalardan lezzet alyp, hanyň gelmegi olar üçin baýramçylyga öwrülipdir. Hanyň ok-däri, azyk ätiýaçlygy azalanda ol bar niýetini puja çykarýan ylalaşyk baglaşyp, ulu dabara bilen paýtagtyna dolanypdyr. Türkmenler onuň goş basan ýerlerini aňsatlyk bilen gaýdyp alypdyrlar.

Hanyň türkmenler bilen ylalaşykda ýaşamagynyň köp sebäbi bar. Türkmenler hana raýat bolmasalarım, onuň başga halklary tabynlykda saklamagyna höwes bilen kömek beripdirler. Olar paç tölemekden boýun gaçysalarım hany içki wr daşky duşmanlardan goramaga mydama taýyn bolupdyrlar. Ruslar Hywa hanlygyna howp salanlarynda diňe türkmenler olaryň garşysyna çykyp bildi. Hanyň özi aljyraňnylyga düşüp, gaçan mahaly diňe türkmenler uruşmaklaryny dowam etdirdiler. General Werýowkiniň toplarynyň sesinden zähresi ýarylan han şäheri taşlap gaçanda, golasty hyzmatkärleri bolsa oňa dönüklik edende, hanyň tagtyny öz dogany eýelände ol diňe türkmenleriň arasynda özüne

gaçybatalga tapdy. Yöne kyn ýagdaýa düşen mahaly özüne eden hyzmatlaryny, olaryň wepalylygyny, mertligini unudyp, han türkmenleri boýun egmeýäb garakçy adamlar hökmünde ruslaryň öñünde aýyplady. Uruş mahaly ruslara ýetirilen zyýanyň öwezini dolmak üçin geçirilen gepleşikler mahalynda han türkmenleriň hiç mahal oňa salgyt tölemändigini, indem tölemejekdiklerini, özünüň höküminin olara ýöremeyändigini bahanalap, türkmenleriň paýyny tölemekden boýun gaçyrdy. Ondan başga-da, öz toplaryny gaýdyp almak üçin han türkmenleri artilleriyásyz tabynlykda saklap bilmejegini, tagtynda rahatlyk tapmajagyny aýtdy. Kaufman şäher boýun egdirilende olja alnan 18 ýa-da 19 topy ulanman hana gaýtaryp berdi. Bu bolsa ruslaryň özlerine göwünleriniň ýetýändigini görkezýärdi. Hanyň gürrüñini diňlän Kaufman türkmenlerden uruş salgydyny özi ýygnamagy ýüregine düwdi.

Ol ýomutlardan iki hepdäniň içinde 300.000 manat ýada 41.000 funt sterling möçberinde harby töleg talap etdi. Gysga wagtyň içinde beýle köp mukdardaky salgydy töláp bilmejekdikleri sebäpli özlerine berlen möhletiň uzaldylmagyny sorap türkmenler Kaufmanyň üstüne ilçi ýolladylar. Yöne Kaufman niýetinden dänmedi. Ol türkmenleriň üstüne ýoriş etmäge taýynlyk görüp başlady.

Onuň bu gelen karary öz ofiserleriniň birnäçesi tarapyndan berk tankyt edildi. Olar türkmenleriň beýle gysga wagtyň içinde onça salgydy töláp bilmejekdiklerine Kaufmanyň özünüň akylynyň çatýandygyny, ýone onuň hanyň aldawyna düşüp, onuň türkmenleri boýun egdirmek üçin düzen planyndaky ýonekeýje ýaraga öwrülendigini aýtdylar. Ofiserleriň pikirine görä, türkmenler öz beren sözlerini hana garanda has gowy ýerine ýetirýärler...

Men bu pikirleriň käbiri bilen ylalaşmaýaryn. Meniň pikirimçe, Kaufman hana özünü aldatman, ýagdaýa görä hereket edýär. Hernäme-de bolsa, ol türkmenleriň salgyt tölejekdiklerine şonuň ýaly-da geljekde ruslar bilen gowy gatnaşykda boljakdyklaryna ynam etmeyär. Onuň pikirine görä, türkmenleri mazaly mynjuryadýançaň, olaryň uruşmajakdygyna bil baglap bolmaz. Türkmenlere ýowuz daramak bilen ol özbeklere göz

görkezjek bolýar. Kaufmanyň beýle karara gelmeginiň başga-da bir sebäbi bar. Türkmenleriň garaşsyzlygyny janyndanam eý görmegi Russiya hökümetiniň ýek ýigrenýän zady. Garaşsyzlyga ymtylýan beýleki halklara-da sapak bolar ýaly türkmenleri bir hökümdara, iň bolmanda Hywa hanyna boýun egdirmek hökmandy. Meniň pikirimçe, Kaufman ýalňyşypdy. Türkmen halkyny özüne ýakynlaşdyrmak Russiyanyň diňe bähbidine bolardy. Türkmenler başarıjaň, gaýduwsyz, şol bir wagtyň özünde-de ynsanperwer halk. Muhammet hanyń ters düşünjesinden, ýigrenjinden, kemsitmek isleginden eýmenmeyän türkmenler Orta Aziýada eden ähtine ynanyb boljak ýeke-täk halk. Hywa hany bolsa, gorkak, ikiýüzli, hezzet bilmez adam. Onuň ýüpüne odun çykap bolmaz. Türkmenler diňe adam söwdasyny edýänleri üçinem jeza mynasyp diýmekleri mümkün. Emma Hywa hanlygyndaky türkmenleriň gapysyndaky gullar özbekleriňkiden az. Onsoňam olar gul söwdasyny edenoklar. Gul söwdasyny Kaspiňiň kenarynda ýasaýan teke türkmenleri edýärler. Olaryň wagşylyklary Wamberi tarapyndan jikme-jik suratlandyrylypdy.

Kaufmanyň türkmenlere bolan gatnaşygynyň nähili digine garamazdan, onuň bir hereketini aklap bolmaz. Onuň bilen gepleşik geçirmäge gelen 12 türkmeni ol ýesir aldy. Dogry, olar soň yzyna-da goýberildi. Yöne ylalaşygyň bolmajagyna türkmenleriň düşünmegi üçin olar birnäçe wagt türmede oturmaga mejbur boldular.

(dowamy bar)...

Iňlis dilinden terjime eden: Ýazgylıç ÇARYÝEW. Taryhy makalalar